

תולדות הציונות מראשיתה ועד קום המדינה-

ניתוח ביבליומטרי של המגמות במחקר

בשנים 1948-2005 / מוסטיגמן חוה נעמי

תקציר :

מטרת המחקר הייתה ניתוח המחקר שהתפרסם בשנים 1948-2005 בתחום תולדות הציונות והיישוב עד קום המדינה (1948), היקפו, מאפייניו, גידולו ומגמותיו המרכזיות. במחקר זה נעשה שימוש בתחום חקר תולדות הציונות והיישוב, ביבליומטריקה, אשר מבוססת על ניתוח סטטיסטי-כמותי של כמות הפרסומים המדעיים בתחום מדעי-מחקרי מסוים. גידול במספר הפרסומים מצביע על גידול בפרודוקטיביות של תחום מחקר והוא עשוי לשמש כאינדיקטור מוחשי של היקף התפוקה המדעית באותו תחום. זהו מדד אוניברסלי הניתן למדידה באמצעות נתונים הנגישים לכל (מאגרי מידע, בסיסי נתונים ביבליוגרפיים וכיו"ב). הביבליומטריקה עוסקת בין השאר בדינמיקה של גידול של ספרות מדעית, כפי שהיא משתקפת בעבודתם של החוקרים הפעילים באותו תחום מחקר. היא מתארת את טבעה ותהליך התפתחותה של דיסציפלינה, על ידי ניתוח כמותי של מאפיינים שונים של הפרסומים המדעיים בה. מחקרים רבים מצאו כי הביבליומטריקה תורמת להבנה טובה יותר של ההתפתחות של תחומים מדעיים. חקר ההיסטוריה של המדע מאפשר לנו לאתר דפוסים בהתפתחות המחקר בתחומי ידע שונים, לזהות סיבות המשפיעות על חוקרים בבחירת תחומי מחקר ולגלות תחומים ונושאים למחקר בעתיד.

מקורות המידע העיקריים בהם אותרו המחקרים בתחום חקר הציונות היו מאגרי הספרייה הלאומית בירושלים: הקטלוג, מאגר הדיסרטציות, רמב"י- רשימת מאמרים במדעי היהדות, ו"קריית ספר". כשנים-עשר אלף הפריטים שאותרו רוכזו בבסיס נתונים ונבדקו כדי להבטיח את התאמתם לקריטריונים שנקבעו: היותם מבוססים על מחקר ביקורתי, פרסומם בתקופה הנחקרת ועיסוקם בתחום חקר הציונות. כ-4000 פריטים שלא עמדו בכל הקריטריונים הללו נפסלו והוצאו מבסיס הנתונים וכך נותרו בידנו 7625 פריטים שנמצאים מתאימים.

שאלות המחקר היו: מה היה קצב הגידול של הספרות בחקר הציונות; אילו תחומי-משנה נחקרו במשך התקופה, אילו נחקרו בהרחבה ואילו נחקרו פחות; מה היו צורות הפרסום המרכזיות (דיסרטציות, ספרים ומאמרים) וההתפלגות ביניהן; באילו שפות התפרסמו המחקרים; מה היו מאפייני פיזור המחקרים בכתבי-העת: האם רובם מרוכזים במספר קטן של כתבי עת? מה הייתה תפוקתם של חוקרי התחום – האם רוב המחקרים התפרסמו על ידי מספר קטן של החוקרים? האם רוב המחקרים היו פרי עטם של מחברים יחידים או של כמה מחברים?

המסקנות העיקריות של המחקר היו:

ניתוח התקופות על-פי עשורים (1948-1957; 1958-1967; 1968-1977; 1978-1987; 1988-1997; 2005-1988) מלמד כי מספר הפרסומים המחקריים הלך וגדל מתקופה לתקופה. עד התקופה השלישית עלה

שיעור הגידול מעשור לעשור, אם כי בקצב לא אחיד, ואילו מן התקופה הרביעית ואילך ירד שיעור הגידול מתקופה לתקופה, גם כן בקצב לא אחיד. תקופת השיא בגידול חקר הציונות היה העשור השלישי, לאחר מלחמת ששת הימים.

ששת תחומי-המשנה שנחקרו היו "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית", "היישוב היהודי בארץ", "עלייה והתיישבות", "תנועות ומפלגות בארץ ובגולה", "התנועה הציונית" ו"פעילות ציונית בתפוצות". התחום השכיח ביותר בו עסקו המחקרים בכשישים שנות התקופה שנחקרה היה תחום "היישוב היהודי בארץ ישראל" (31.4% מן המחקרים). במקום השני היה תחום "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית" (20.4%).

עוד נמצא כי קיימים הבדלים בין תחומי המחקרים שפורסמו בעברית והמועדפים בישראל, לבין אלה השכיחים בחו"ל התחום המוביל במחקרים בשפה העברית היה "היישוב היהודי בארץ-ישראל" (35.4%) ובמחקרים בלועזית – "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית" (26.1%) וה"יישוב היהודי בארץ-ישראל" (25.8%). (דיסרטציות שאושרו באוניברסיטאות בחו"ל היה התחום השכיח ביותר "התנועה הציונית" (32.1%), ואחריו תחום "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית" (23.3%), יחד יותר ממחצית העבודות שאושרו בחו"ל. האוניברסיטאות המובילות בארצות-הברית במספר הדיסרטציות שהוגשו בחקר הציונות היו אוניברסיטת ניו-יורק (23 עבודות - 2.4%), אוניברסיטת קולומביה בניו-יורק (14 עבודות - 1.5%) ואוניברסיטת ברנדייס (13 עבודות - 1.4%). האוניברסיטאות המובילות באירופה היו אוניברסיטת סורבון בפריז (24 עבודות - 2.5%), אוניברסיטת לונדון (21 עבודות - 2.2%) ואוניברסיטת אוקספורד (16 עבודות - 1.7%).

לעומת זאת – באוניברסיטאות ישראל התחום השכיח ביותר היה "היישוב היהודי בארץ-ישראל" (31.2%), אשר יחד עם תחום "תנועות ומפלגות בארץ ובגולה" (18.5%), היוו מחצית מן העבודות שאושרו בתקופה שנחקרה.

בישראל הובילה במספר הדיסרטציות האוניברסיטה העברית בירושלים (215 עבודות - 22.7%), ואחריה אוניברסיטת תל-אביב (173 עבודות - 18.3%), אוניברסיטת בר אילן (97 עבודות - 10.3%), אוניברסיטת חיפה (46 עבודות - 1.7%) ואוניברסיטת בן גוריון בנגב (16).

הממצאים אודות מגמות המחקר בכל סוגי הפרסומים מעשור לעשור, הראו כי התחום הנחקר ביותר בשני העשורים הראשונים (שנות ה-50 וה-60) היה "התנועה הציונית". בעשור השלישי והרביעי (מסוף שנות ה-60 עד סוף שנות ה-80) תחום "היישוב היהודי בארץ-ישראל" היה השכיח ביותר. בעשור החמישי (שנות ה-90)* המשיך אמנם תחום "היישוב היהודי בארץ-ישראל" להוביל בכמות המחקרים, אך ירד בחלקו היחסי, כאשר תחום "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית" תפס חלק נכבד מן המחקר, והפך לתחום הנחקר ביותר בשנות האלפיים.

סוג הפרסום השכיח ביותר היה המאמר. כשני שלישי מן המחקרים (64.5%) פורסמו בצורת מאמרים בכתבי-עת ובקבצים; כרבע מן המחקרים (23.2%) הופיעו בספרים ו-12.3% הוגשו כדיסרטציות.

המחקרים ראו אור בעשרים שפות שונות. שתי השפות בהן נכתבו רוב המחקרים היו עברית (58.5%) ואנגלית (29.8%), שביחד היוו 88.3% מן המחקרים. שפות אחרות היו: גרמנית (4.9%) וצרפתית (3%), כאשר כל יתר השפות היו פחות מאחוז.

חלקם היחסי של המחקרים בעברית, שהיוו 68% בעשור הראשון, התאפיינו בעליות וירידות מעשור לעשור – ירידה ל-60% בעשור השני, גידול ל-64% בשלישי, ירידה ל-61% ברביעי וצניחה ל-49% בעשור החמישי. בתקופת-המשנה השישית גדל אמנם חלקם היחסי מחדש (ל-57%), אך לא הגיע לשיעורו בתקופות הקודמות.

חלקם היחסי של המחקרים באנגלית נשאר יציב ברוב תקופות המשנה (29%), להוציא בעשור השלישי (1967-1978), בו ירד חלקם היחסי ל-27%, בעוד חלקם של המחקרים בעברית עלה כזכור, מ-60% ל-64%, ולתקופת-המשנה החמישית, בה הגיע חלקם של המחקרים באנגלית לשיא של 32%, בעיקר על חשבונם של המחקרים בעברית, שירדו בעשור זה ל-49%.

חלקם של המחקרים בגרמנית, שהיווה 1% בעשור הראשון, נע בין 4% - 5% עד העשור החמישי, ועלה ל-6% בתקופת-המשנה השישית. חלקם של המחקרים בצרפתית הלך וגדל מתקופה לתקופה מ-1% בעשור השני עד 4% בתקופת-המשנה השישית.

בעניין פיזור המאמרים בכתבי העת נמצא כי רוב המאמרים מרוכזים במספר קטן של כתבי עת, המהווה את גרעין כתבי-העת של חקר הציונות.

חוקרים רבים היו פעילים בחקר הציונות אך אותרו מספר חוקרים מרכזיים, שפרסמו מספר רב של מאמרים וספרים. בראש רשימת החוקרים שפרסמו ספרים בחקר הציונות נמצאים החוקרים הישראלים אניטה שפירא, אהרן קלימן, יוסף גורני ומיכאל כהן, והחוקר מחו"ל יהודה ריינהרץ. בין כותבי המאמרים מובילים החוקרים הישראלים יוסף כ"ץ, יוסף גורני, מתתיהו מינץ ומרגכי אליאב, והחוקר מחו"ל יהודה ריינהרץ.

נמצא כי רוב המחקרים, כ-88% מן הספרים וכ-100% מן המאמרים היו פרי עטם של מחברים יחידים ורק 220 ספרים (כ-12%) ושני מאמרים היו פרי עטם של שני מחברים או יותר.

ממצאינו עולים בדרך כלל בקנה אחד עם מסקנותיהם של היסטוריונים המנתחים את ההיסטוריוגרפיה של הציונות, המדגישים כי בעוד ההיסטוריוגרפיה אודות ההגות הציונית והציונות בתפוצות נכתבת על ידי חוקרים בארצות רבות, וכך חלק מן הספרות הסינטטית (קרי- המחקר אודות התנועה הציונית), הנכתבת בעיקר בארצות הברית ובאנגליה, הרי שרוב המחקר העוסק בתולדות היישוב מתנהל כמעט אך ורק בישראל.

כמו-כן, מאשרים ממצאי מחקרינו את מסקנותיהם של חוקרים בתחום הביבליומטריקה, המנתחים את מאפייני המחקר המדעי. ניתוח קצב הגידול הכלכלי של הפרסומים תואם את אבחנתו של פרייס (Price) בדבר קיומם של שלושה שלבים בגידול הידע המדעי: שלב ראשוני ובו גידול איטי, שלב של גידול מעריכי (exponential) ובו גידול מואץ ולבסוף שלב שלישי של האטה בגידול המואץ ומעבר להתפתחות בקצב אחיד. כמו כן תואם קצב גידול ספרות חקר הציונות בקירוב את ממצאי של פרייס כי הספרות של תחומים מדעיים הנמצאים בתהליך של גידול, גדלה באופן מעריכי, והכמות מכפילה את עצמה כל 10-15 שנה.

מקומן המרכזי של מונוגרפיות במדעי הרוח מודגש במחקרים ביבליומטריים רבים, בצד הגידול ההולך וגובר של מאמרים בכתבי-עת ובקבצים. חוקרים במדעי הרוח מרבים להשתמש במונוגרפיות יותר

מאשר בכתבי-עת. אך מחקרים חדשים, שבדקו את הרכבה של ספרות המחקר במדעי הרוח והחברה, מצאו כי מאמרים בכתבי-עת מדעיים הופכים להיות צורת הפרסום הנפוצה ביותר.

מחקרים ביבליומטריים שבדקו את שפות המחקרים במדעי הרוח והחברה, לעומת אלו במדעים המדויקים, מצאו כי לעומת מחקרים במדעים מדויקים, הפונים לקהל חוקרים בינלאומי, פונים רבים מן המחקרים במדעי הרוח והחברה לקהל מקומי או אזורי, ועל-כן שפתם היא שפת המקום, ובמות הפרסום שלהם גם הן מקומיות או אזוריות, אם כי השפה האנגלית הולכת וכובשת לה מקום חשוב. התאימות בין ממצאינו לבין מסקנותיה של הספרות ההיסטוריוגרפית והביבליומטרית נדונה בפירוט בגוף העבודה, כמו גם, תיאור הגורמים שהשפיעו, לדעתנו, על חקר הציונות במהלך התקופה שנחקרה, מעשור לעשור:

כפועל יוצא ממגבלות החוק, לפיו היו תיקי הארכיונים ההיסטוריים הרלבנטיים בארץ ומחוצה לה עדיין סגורים בפני החוקרים בעשור הראשון, בוצע רוב המחקר בעשור זה מחוץ לכותלי האקדמיה, בעיקר בידי חוקרים שהיו מקורבים לתנועות ולמפלגות שנחקרו, ואשר ארכיוניהן היו פתוחים בפניהם. כמו-כן, נרתעו חוקרים ואנשי אקדמיה בתקופה זו מלעסוק בחקר הציונות, מפאת חוסר הפרספקטיבה ההיסטורית הנדרשת והחשש לפוליטיזציה של המחקר. מחוץ לישראל, בעיקר בארצות הברית, התבססו המחקרים בעיקר על מקורות משניים מודפסים.

בעשור השני שנבדק במחקרנו הונחו היסודות לעתידו של חקר הציונות: התבססותן וגידולן של האוניברסיטאות החדשות בישראל והתאוששותה של האוניברסיטה העברית לאחר מלחמת העצמאות, הקמת מכוני המחקר האוניברסיטאיים הראשונים והשלמת חקיקתו של חוק הארכיונים, שאפשר פתיחה הדרגתית של תיקי מסמכים שהיוו בסיס למחקר ההיסטורי בעתיד, וכן של ארכיונים בחו"ל, במיוחד אודות תקופת המנדט.

העשור השלישי הוא תקופת הפריחה של חקר הציונות. גורם מרכזי לפריחה זו הוא ללא ספק פתיחתם המואצת של תיקי הארכיונים ההיסטוריים ובראשם "הארכיון הציוני המרכזי" וגנזך המדינה, וכן הפיכתם של הארכיונים התנועתיים לציבוריים. כמו-כן, גדלו בתקופה זו האוניברסיטאות בארץ גידול מואץ, מספר הסטודנטים בהם עלה, וכן גדל מספר מקבלי התארים. הקורסים והסמינרים בתחום מחקרנו שהוצעו לסטודנטים. באוניברסיטאות בר אילן ובן-גוריון בנגב הוקמו מכוני לחקר הציונות וכן החלו לפעול שני מכוני חוץ אוניברסיטאיים – "יד יצחק בן צבי" ו"מרכז זלמן שז"ר".

כל המחקרים ההיסטוריוגרפים מציינים כי זו תקופת מפנה בחקר הציונות, וכי מלחמת ששת הימים נתנה דחיפה עצומה להתפתחות התחום, שהחלה בתחילת שנות השישים. המחקר הפך לביקורתי ומקצועי על פי אמות המידה של הדיסציפלינה ההיסטורית, וקנה לו מקום חשוב באוניברסיטאות בישראל.

הירידה היחסית ביבול המחקר בעשור הרביעי קשורה קרוב לוודאי למצבן המשתנה של האוניברסיטאות בישראל, שהתבטא בתנודות במספר הסטודנטים, ובירידה במספר מקבלי תואר דוקטור לעומת עליה במקבלי תואר ראשון ושני, וכן בתנודות במספר הסמינרים שהוצעו לסטודנטים בתחום מחקרנו. לעומת זאת הוקמו בתקופה זו מכוני מחקר נוספים לחקר הציונות באוניברסיטאות בארץ ובארצות-הברית שעתידים היו לתרום לתחום בשנים הבאות, וכן הוחל לעסוק בתחומי מחקר שלא טופלו בעבר, כגון העליה הראשונה, יחס היישוב לשואה וההיסטוריה הכלכלית של היישוב בתקופת המנדט, והחלו להתפרסם בארץ ומחוצה לה ביוגרפיות היסטוריות על אישים ציונים, ביניהם ברל כצנלסון וחיים וייצמן.

התקופה החמישית מתאפיינת בראש ובראשונה בפולמוס ההיסטוריונים שהחל בשלהי שנות השמונים, שנטלו בו חלק גם סוציולוגים, מדעני המדינה, עיתונאים וסופרים, ואשר החיה מחדש את ההיסטוריוגרפיה הציונית. אך מצד שני, גדל בתקופה זו המחקר אודות מלחמת העצמאות ושנותיה הראשונות של המדינה (תחומים שאינם כלולים בטווח מחקרנו). הדבר התבטא בכך שהגידול הכללי של המחקרים בתחום הציונות גדל בתקופה זו בשיעור של 33.1% בלבד, לעומת 89.7% בעשור הקודם, ואף נרשם גידול שלילי במספר הדיסרטציות והפרסומים הספריים.

גורמים נוספים שתרמו ללא ספק לדעיכת המחקר הם המצב הכלכלי בישראל לאחר מלחמת יום הכיפורים, האינפלציה הזדהרת עד אמצע שנות השמונים, והקיצוץ בתקציב הממשלה שהונהג בשנת 1985, ואשר במסגרתו קוצץ תקציב האוניברסיטאות ולא הוחזר לרמתו הקודמת בכל מהלך התקופה שנחקרה. לעומת זאת, גדל בשנות השמונים והתשעים מספר הסטודנטים באוניברסיטאות, ואילו מספר חברי הסגל, שהם העתודה למחקר, ירד בהתמדה, וכן ירד מספר הסמינרים בתחום חקר הציונות שהוצעו לסטודנטים באוניברסיטאות בישראל. למגמות אלה מצטרפת ירידת קרנם של מדעי הרוח בקרב הסטודנטים באוניברסיטאות, כפי שהיא מתבטאת במספר הבוגרים במדעי החברה וניהול, תהליך שהוא חלק ממגמה עולמית.

השפל הכלכלי בישראל בשנות האלפיים (תקופת-המשנה השישית), הירידה באחוזי המימון הציבורי באוניברסיטאות, הקיצוץ בתקציבי ההשכלה הגבוהה, המשך הצמצום במספר חברי הסגל הבכיר ובסמינרים שהוצעו לסטודנטים, הם קרוב לוודאי גורמים מרכזיים בירידת תפוקת המחקר בשנים אלה. פועל יוצא של ירידה זו הוא צמצום מספר החוקרים הפוטנציאליים במקצועות מדעי הרוח, ובתחום מחקרנו ביניהם. לגורמים אלה מתווספת נידת חוקרי הציונות לתחום חקר מדינת ישראל, שהתרחשה גם במכוני המחקר שעסקו בעבר בעיקר בחקר הציונות והיישוב, ואשר הוסיפו בשנות האלפיים לתחום מחקריהם גם את חקר המדינה. כמו-כן הוקמו בתקופה זו מכוני מחקר חדשים בישראל ומחוצה לה, העוסקים בחקר מדינת ישראל, אשר משכו את החוקרים שעסקו קודם בחקר הציונות.

פריחת תחום "הגות והיסטוריוגרפיה ציונית" והיותו התחום המוביל בתקופה זו הוא ללא ספק תוצאה של מגמה שהחלה בעשור הקודם, כפועל יוצא מ"פולמוס והיסטוריונים" וכן מהתרחבות חקר הציונות והיישוב לתחום ההיסטוריה הרעיונית והחברתית, כפי שמציינים המחקרים ההיסטוריוגרפים. תרומתה של עבודה זו היא בכך שהיא מתארת את תהליך התפתחותו של חקר הציונות במהלך כשישים שנה. השימוש בביבליומטריקה, המבוססת על ניתוח כמותי של מאפיינים שונים של פרסומים מדעיים, תרמה להבנה טובה יותר של התפתחותו של חקר הציונות, בכך שאפשר לנו לאתר שלבים ודפוסים בהתפתחותו, ולזהות תהליכים שהשפיעו עליו, וכן גורמים לבחירת תחומי מחקר על-ידי חוקריו, מעשור לעשור.

מס' מיון בספריה :

D609.072 מוס.תו.תשס"ט

מס' מערכת בספריה :

1178996